

Walter Scherf
München

ŽIVALSKI DEMONI V ČAROBNIH PRAVLJICAH*

Ostanki iniciacijskih ritualov, poosebljenja uničevalnih sil ali izziv našim sposobnostim za postavljanje ciljev?

Vladimir Propp je bil prepričan: Veliki požirajoči demoni v čarobnih pravljicah izvirajo iz zdavnaj opuščenih iniciacijskih ritualov zgodnjih lovskih družb in iz mitičnih pripovedovanj, ki so iniciacije spremljala in bila prvotno odeta v strogo zapoved molččnosti.¹ Boj junaka na mostu z večglavim zmajem, ključni motiv v vzhodnoslovanskem izročilu zelo razširjenega pravljicega tipa, je zanj zgovorno pričevanje.² Pri tem se opira na besedila, ki so v veliki meri dostopna tudi v nemškem prevodu.³ Izvrstne verzije pravljice najdemo tudi v drugih izročilih, denimo v romanskem⁴ ali litvanskem.⁵ Iz Vzhodne Prusije je postal znan v najmanj dveh pripovedih.⁶

* Preveden je prispevek *Tierdämonen im Zaubermärchen*, objavljen v zborniku *Tiere und Tiergestaltige im Märchen*. Regensburg: Erich Roth Verlag, 1991. (Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft; Bd. 15), str. 114 do 129. Gre za tretji prispevek Walterja Scherfa v reviji *Otrok in knjiga*, v katerem predstavlja svojo teorijo o funkciji in pomenu pravljic, hkrati je to peti prevod, v katerih predstavljamo sodobne nemške poglede na pravljico: prim. prispevke Walterja Scherfa, Ingeborg Weber-Kellermann in Heinza Röllekeja v naslednjih številkah revije: 13-14, 22, 23-24 in 27-28.

¹ Vladimir Propp, *Die historischen Wurzeln des Zaubermärchens*. München 1987, str. 284-285. - Prim. Nelly Naumann, *Verschlinger Tod und Menschenfresser*. *Seculum* 22(1971)1, str. 59-70.

² Propp (kot op. 1), zlasti str. 275-276; pa tudi str. 347, 437, 441-447.

³ Aleksandr Afanasjev, *Russische Volksmärchen* (NRS). Št. 136, 137 in 138 v prevodu Svetlane Geier v izdaji s predgovorom Lutza Röhricha (München 1985): /nemški prevodi ruskih imen likov:/ Sturmrecke Ivan Kuhsohn, Ivan Bykovič in Ivan Bauernsohn und das Männchen, fingerlang der ganze Wicht, sieben Werst Schnurrbart im Gesicht. /Ker v slovenskih izdajah pravljic (zbirka Zlata ptica) niso navedene oznake, ki omogočajo identifikacijo, lahko samo domnevamo, da se ti naslovi morda ujemajo z naslednjimi pravljicami: Mali Ivan - veliki um, Ivan, vdovin sin in Pravljica o trgovcu Sedmogorcu, njegovi hčerki Nastenjki in Ivanu Veščem. Ruske pravljice I. Ljubljana 1964 oz. 1967./

⁴ Dragan Cenusa, št. 2 v Felix Karlinger-Ovidiu Birlea, *Rumänische Volksmärchen*. Düsseldorf in Köln 1969.

⁵ Dvoglavi konj. Št. 22 v Bronislava Kerbelyte, *Litauische Volksmärchen*. Berlin 1978.

⁶ Princ Katt, št. 28 v 2. zvezku Elisabeth Lenke, *Volksthümliches aus Ostpreußen*. Mohrungen 1887; z naslovom Kraljevi sin Katt tudi v izboru najbolje pripovedovanih čarobnih pravljic po Grimmih Elisabethe Scherf *Der Wunderbaum*. Bayreuth 1980, str. 169-171 in 250. Tudi št. 9 v Karl Plenzat, *Der Wundergarten*. Leipzig 1922.

Eno je, ali smo pripravljeni slediti dokazovanju Vladimirja Proppa ali ne - nekaj drugega pa, kaj je to pravljico do današnjega dne ohranilo živo. Kdor prebira katerokoli od velikih besedil, denimo pravljico o neustrašnem junaku Ivanu Kuhsohnu, pravljice o Ivanu Bykoviču, Draganu Cenu ali o kraljevem sinu Kattu, začuti, da ga je prevzelo in da ga nosi strinjanje v prepletu med pripovedovalcem in poslušalcem ali bralcem. V tem, in samo v tem, mora biti ključ za razumevanje trčenja med moškim glavnim likom, s katerim se brez zadržkov poistovetimo, in živalskim demonom, večglavim zmajem. Seveda, zmaj nikakor ni redkost v zaboju lutk za gledalca v zamišljenem pravljicnem gledališču. Pojavlja se v vrsti pripovednih tipov⁷ in si je prisvojil mesto tudi v svetniških legendah.⁸ Previdnost pa je na mestu. Morda mora prevzemati različne funkcije glede na pripovedni tip? Kar prav izziva k podrobnejši raziskavi živalsko-demonske pravljice o boju na maklenem ali brogovitem lesenem mostu, ni zgolj sama pomnožitev zmaja, temveč tudi pritegnitev celotnega klana: zmajevih žensk, zmajeve matere in na prehodu v stapljanje z drugimi pripovednimi tipi tudi zmajevega očeta.⁹

O klanu zmajeve matere

Korak za korakom moramo poskusiti dognati potek, da bi razumeli, kaj se dejansko dogaja v prepletu med pripovedovalcem in poslušalcem ali bralcem, tistim, ki v sebi dramo gleda in v njej tudi igra. V pripovedi Elisabeth Lemke¹⁰ je uvodoma govora o kraljevem paru, ki jima doslej ni bil naklonjen noben otrok - kar je v deželi vzbudilo pravo razburjenost. Katerokoli pot ubere poslušalec ali bralec v sebi: Sebe bo doživel kot dolgo pričakovanega otroka, povzdignjenega v posebnost in enkratnost. Tudi če se poistovetimo z željo matere ali očeta, je za tem vendarle želja otroka in nas samih: po izjemnosti naših zgodnjih pričakovanj.

Če pogledamo natančno, imamo opravka s tremi moškimi in tremi ženskimi starševskimi ali starše zastopajočimi liki: ribičem, ki se hoče obesiti, ki obupa nad seboj; kraljem, ki izigrava svojo oblastno moč; in modrim starcem, ki poziva k lovljenju z novimi mrežami in ki opozarja, da sme tri ribe, ki jih bodo ujeli, použiti samo kraljica. Toda eno od rib poje animalična mačka, drugo ukrade služčica dekla in samo tretjo poje kraljica sama. Tako tri moške kot tri ženske vloge so razdeljene na povsem samostojno nastopajoče like. Kot poslušalci imamo za kratek čas na izbiro, da se vživimo v eno od treh moških ali ženskih vlog - da bi bili potem otrok mačke ali dekle ali kraljice, dobro vedoč, da bo velike preizkušnje zmogla samo divja stran našega bitja, ki bo brez zadržkov zastavila vse sile in ki jo zaničuje dobro urejena družba.

Kar se dogaja v nas, je hkrati integracija in razcep nas samih iz tako različnega odnosa do protislovnosti naših staršev. Zanosile in donosile so nas tako animalična kot tudi služčica in navzven kraljeva stran matere. Pravljica nam ne podari integracije. In zaplodile so nas dvomeča, z znanjem zapolnjena in tudi vladanja željna stran očeta. Tudi v tem konfliktu med sinom in očetom nam pravljica ne zariše nobene integracije. Naj se zdi še tako samoumevno: Poslušalec ali bralec se bo zmeraj poistovetil s kraljevim

⁷ Tako v pravljici o pastirju na prepovedanem zemljišču (AT 314 A), o ubijalcu zmaja (AT 300), o obeh bratih (AT 314 A), o ubijalcu zmaja (AT 300), o obeh bratih (AT 303), o kraljevih hčerah, ujetih pod zemljo (AT 301 A). Prim. o tem Lev G. Barag, *Drachenkampf auf der Brücke. V: Enzyklopädie des Märchens*. 3. zv. 1981, stolpci 825-834; in Ute Dukova, *Das Bild des Drachen im bulgarischen Märchen. Fabula* 11(1970), str. 209-252.

⁸ Tako v legendah o Georgu, Margareti, Michaelu, Olafu, Silvestru.

⁹ Tako v Ivan Bauernsohn in v Ivan Bykovič (kot op. 3).

¹⁰ Lemke (kot op. 6). Prim. o tem Kraljevi sin Katt. V: Walter Scherf, *Lexikon der Zaubermärchen*. Stuttgart 1982, str. 241 do 244, pa tudi pri Barag (kot op. 7).

sinom mačke in sprejel skrajnjo zastavitev sil kot nekaj samdumevnega. Natanko ta postavitev cilja pa je temeljna poteza katerekoli dramaturgije čarobnih pravljič. Trije neenaki bratje odidejo v svet, da bi doživeli vsak svoj delež, je zapisano pri Elisabethi Lemke. Toda ko prispejo do rečice Drewenz, na most in v prazno hišo na drugi strani, v kateri je na voljo obilo pijače in jedaače, jih opomni princ Katt, naj bodo budni in naj se ne pustijo ujeti staremu vzorcu otroške zaščitenosti in zahtev po oskrbi. Vendar se skušnjavam ne znajo upreti. Samo princ Katt bedi sam pod mostom, edini prevzame izziv na meji dveh svetov in se sam bori proti dvanajsteroglavemu zmaju. Zjutraj jima počita, vidva sta mi lepa brata. V smrtni nevarnosti sem bil. Jahajo naprej, kdo ve kam - in zvečer so znova na istem mestu. Nič se ne spremeni, samo da se drugo noč pojavi petnajsteroglavi zmaj in po ponovnem odhodu in prav tako prispetju na staro mesto se tretjo noč pojavi dvajseteroglavi zmaj. Proti koncu zadnjega boja se oba brata vendarle zbudita in pomagata princu Kattu.

Dvoje izstopa: najprej nujno vračanje na staro mesto in nuja, da moramo prestati zmeraj enake, zgolj stopnjujoče se spoprijeme - in drugič, da je ta spoprijem lahko odločen samo z zadnjo, čeprav zgolj začasno integracijo. Koga pa smo premagali, koga prikrivajo ti večglavi zmaji, ki zmeraj pred bojem ugotovijo, da jim je smrtni spoprijem s princem Kattom namenila usoda? Zdi se, da pravljičica ne vsebuje nobenega namiga. Če pritegnemo vzporenice, tedaj si živalski sin in oba druga brata stojijo toliko nasproti, kolikor oče zaničuje živalskega sina in daje očitno prednost obema drugima.¹¹ Ob odhodu so ogroženi vsi trije - toda če ne bi bilo živalskega sina, bi oba ljubljena sinova umrla v spanju. Dejanska nevarnost je torej, da se prepustimo lagodju in ne ostanemo budni za polnočni boj. Ali zmaji zastopajo spoprijem za avtonomijo v odnosu med sinom in očetom?

Pripovedovalec nas povede h globlji plasti spoprijemov. Princ Katt zapove bratoma, naj zaspiata, se spremeni v muho in nam omogoči prosluškovati udarcem dosti bolj nevarne zmajeve matere. Svoji snahi naroča, da naj kraljeve sinove ohromi z nezadržnimi slastmi po hrani, pijači in spanju, da jih bo lahko nemudoma uničila. Zmajeve ženske se bodo spremenile v jablano, vodnjak in posteljo. Toda kraljevi sin Katt, in mi z njim, smo si pridobili znanje, ki omogoča spregledanje zavajajočega sveta. Preden lahkomišelna brata poskusita jabolka, ki bi ju raztrgala, poprimeta za vrč, ki bi ju potopil v vodnjak, ali se iztegneta v postelji, ki naj bi ju zažgala, razbijemo z mečem živalskega sina zavajajoče podobe. In kot katran črna kri, ki privre na plano, razkrije, da imamo opravka s čarovniškimi zmajevimi ženskami. Kateri smrtno zapeljivi vedenjski vzorci živijo v nas, ki smo jih prisiljeni iz otroških zahtev vleči za seboj v puberteto?

Pravljičica uporabi ženske živalske demone, tri zmajeve sestre - in slednjič kot poslednje in najbolj izrazito nasilje zmajevo mater, ki je izrecno označena kot največji in najbolj neubranljiv požirajoči demon. V neki ruski verziji je zapisano, da zmajeva mati odpre žrelo do neba in da dejansko pogoltne oba brata, ki ostajata nesamostojna, živalski sin pa ga preskoči, ker se je že zdavnaj otrešel tega vedenjskega mehanizma.

S tem živalskim sinom, nami samimi, našo postavitvijo cilja brez vsakršnih ozirov, se nam torej posreči, da zdrvi zmajevo mati z glavo proti železni ograji kovačije in svoj hlastajoči jezik iztegne v kovnico. Zmajevo mater razkoljejo in uničijo, in oba brata sta osvobojena iz njenega telesa. Z drugimi besedami: dejansko, nadvse smrtno ogrožanje naše identitete je otrokova vezanost na mater v nas, ki se demonizira.

¹¹ Tako v romunski verziji Dragana Cenusa (op. 4).

O izvrih takšnih pravljic požiranja lahko pri Vladimirju Proppu preberemo: "Ena od oblik rituala je bila, da se je iniciant splazil skozi napravo, ki je imela obliko neznanske pošasti. Kjer so že postavljali stavbe, je bila ta neznanska pošast predstavljena s kočo ali hišo posebne vrste. Iniciant je bil tako rekoč prebavljen in izločen kot nov človek."¹²

Iz tega bi lahko izpeljali, da so imeli ljudje v družbah, ki so od odraščajočih zahtevale takšna ritualna doživetja, povsem druge skrbi kot mi danes. Morda to velja, če se držimo besedišča zgodovinskega materializma, za produkcijsko bazo. In vsakokratna produkcijska baza bo gotovo postavila svoja težišča in ustvarila institucije, ki zagotavljajo preživetje plemena ali ljudstva. Zakaj pa se ne bi oprli na splošno veljavne in obče nujne korake človekovega dozorevanja?

Učilo št. 1 nas je povedlo v spoprijem s klanom živalskih demonov, ki ga obvladuje mati, v notranji, vedno znova fantazijsko izvedeni spoprijem z našo nagnjenostjo, da se izročimo demonski strani našega odnosa med sinom in materjo: pohlepu po preobjedenosti, nepremišljeni odpedvi pozornosti in junaškemu postavljanju, drži, ki vzbuja občudovanje, kar so zlasti ruski pripovedovalci junaških pravljic radi stilizirali do grotesknosti.¹³ Učilo št. 2 nas bo povedlo v demonizirane prehitevajoče odnose dekleta do svoje telesnosti in partnerstva.

O gozdnem demonu, ki zahteva vstop

Zahodnoslovanski vplivi na nemški pravljичni zaklad gotovo niso nič manj bogati od francoskih, pomislimo samo na pripovedi o enookem, dvoookem in trookem (AT 511).¹⁴ Manj so upoštevani vzhodno-zahodni odnosi v čarobnih pravljicah o gozdni hiši z oblikami, v katerih nastopata po dve hčeri ali tri (AT 431).¹⁵ Kakor pravljica o gospe Holle je dualistična denimo Bechsteinova verzija o Fippchen Fäppchen (DBM 51a)¹⁶ ali bernburška dialektalna verzija Johanna Matthiasa Firmenicha: *Pravljica o Beenelangmannu Beenelangbartu*.¹⁷ Najboljše pripovedovana verzija pa izvira iz Gornjeluziškosrbskega in jo lahko v originalu in v nemškem prevodu preberemo v knjigi Paula Neda *Lužiškosrbske ljudske pravljice: Kosmataj* (Nedo SVM 41).¹⁸ Govorili bomo o njej, ker ničesar ne olepšuje in notranje izkušnje, ki so ključne, krepko poimenuje. V kratki pripovedi, ki jo je objavil katoliški duhovnik in raziskovalec jezika Michal Rola¹⁹ v neki reviji, se zgodi naslednje: Dekle ima očeta in mater; toda mati umre in botra

¹² Propp (op. 1), str. 284.

¹³ Afanasjev NRS 137 in 138; Ivan Bykovič, Ivan Bauernsohn und das Männchen (op. 3). Toda po prav groteskni junaški dejanjih se lahko junak spremeni tudi v najbolj neopazno muho.

¹⁴ KHM 130 izvira iz lužiškosrbske Lužice (Lausnitz). Prim. *Lexikon der Zaubermärchen* (op. 10), str. 87-91 in Paul Nedo, *Sorbische Volksmärchen. Budyšin* (Bautzen) 1956, št. 52 a in b, str. 231-239 in 397 n.

¹⁵ J. in W. Grimm KHM 169. *Das Waldhaus*, sporočil Karl Goedeke; prim. *Lexikon der Zaubermärchen* (op. 10), str. 421 do 423.

¹⁶ Ludwig Bechstein, *Deutsches Märchenbuch*. Št. 51 a *Fippchen Fäppchen*. Prim. opombe v popravljeni novi izdaji Bechstein, *Sämtliche Märchen*. München 1988, 2. zv., str. 856.

¹⁷ *Pravljica o Beenelangmann Beenelangbart*. V: Johannes Matthias Firmenich, *Germaniens Völkerstimmen*. 2. zv. Berlin 1846, str. 224-226.

¹⁸ *Kosmatej*. Št. 41 v Paul Nedo (kot op. 14), str. 192-194 in 388-389. /*Kosmataj*. V: Pawol Nedo, *Prebrisano dekle*. Lužiškosrbske pravljice. Ljubljana 1973, str. 119-123./

¹⁹ Michal Rola, katoliški teolog, narodopisec, roj. 25. 9. 1841 v Ralbitzu, okraj Kamenz, umrl 23. 5. 1881 v Bautznu: sodelavec revije Kužičan, Der Lausitzer.

pregovori svoje kumče, naj očeta prisili, da jo vzame za svojo drugo ženo. Dekletu obljubi, da ji bo vsak večer noge umivala v pivu in glavo v mleku. Toda že drugi večer dekle preprosto vrže v posteljo in pregovori očeta, naj svojo hčer izpostavi v gozdu, kajti sama je v zakon prinesla hčer. Dekletu speče iz ila božično pecivo in mu da na pot sir in psa in mačko, oče pa svoji hčeri v gozdu postavi hišico iz vej.

Ko je dekle samo, si deli kruh in sir s psom in mačko. Komaj se zvečeri, se že prikaže Kosmataj - očitno po vsem telesu dlakav demon. Kosmataj pravi "Krasna knjeni, lepa gospa, spustite me noter!" Dekle vpraša živali za nasvet. Pristanejo - toda praskale bodo in grizle, če se bo Kosmataj grdo vedel. Kosmataj ostane vso noč. Drugi in tretji večer pride znova. Toda tretje jutro ugotovi mlada ženska ob prebujenju, da leži ob njej lep moški in da se je koča spremenila v grad.

Vsa vesela povabi mater na obisk. Toda mati ne deli njenega veselja, temveč ji zavida in sili očeta, da odpelje v gozd njeno lastno hčer. Lastni hčeri speče božično pecivo iz najboljše pšenične moke in dekle ga poje samo v svoji gozdni hiši. Ničesar ne da živalim. Ko se Kosmataj pojavi in prosi za vstop, živali nočejo svetovati dekletu. Sama si jedla, ji razložijo, pa si tudi sama svetuj. Razvajeno dekle pusti Kosmataja pred vrati. Zato nasilno vdre, jo razkosa in poveže njena čreva okrog hiše. Pride mati, da bi videla srečo svoje hčere, in najde gozdno hišo obdano s črevi.

Slutnjo o tem, kaj se dogaja v nas samih med poslušanjem ali branjem pravljic, si pridobimo, ko se naučimo postavljati pravilna vprašanja in si znamo nedvoumno predstavljati, kaj se dejansko dogaja na notranjem odru, ki se odpre pred nami. Najbolje je, če se najprej posvetimo likom in temu, v kakšnem razmerju so, katere napetosti se kopičijo med njimi in kaj lahko pričakujemo od prihajajočih spoprijemov: oblikovanje likov, konstelacije in dinamika.

Smrt matere in izkušnja prizadetega otroka, da mu prvič nekaj manjka, je pogost začetek pravljic, ne po naključju. Da si od novega razmerja med hčero in materjo, povsem nerealistično, nikakor ne želimo žene za očeta, temveč dekle za nas, zadene prav dobro notranjo resničnost odrasčajoče ženske osebe v njeni razcepljenosti med oklepanjem za otroški svet in pričakovanjem prihajajoče samostojnosti. Samostojnost si kupimo z odcepitvijo, o katere neprijetnostih kot otroci brez zadržkov pretiravamo, da bi krivdo za neprijetnosti najslabše vrste naprtili materi. Elementarno doživetje pa je izvedeno v enem od treh korakov: Mati ne dopušča več (saj nismo več otroci), nas sune s prestola (vendar nam da na pot psa in mačko), izžene nas s pomočjo svojega moža (kako naj bi se sicer postavili na lastne noge?). Roko pri odhodu na pot nam ponudi torej oče. On zgradi listnato kočjo v gozdu. Emigrirali smo v notranjo divjino in v našem divjem zrcalnem svetu stare domačnosti počnemo odločilna pravilna dejanja: Prevzamemo skrb za živali, ki so nam zaupane kot bratje in sestre. Delimo, kar nam je bilo dano na pot, čeprav se nam zdi slabo in prepuščeno brez ljubezni. Oživimo v nas, kar se nam zdi navzven za zmeraj odvzeto: pozornost na poti hranjenja in skrbnosti. Toda kot odrasčajoči bivamo v divjini. Oče nas je odpeljal tja in nam zgradil kočjo. To malo, v čemer bivamo, nas spominja na njega. Takrat nas zadene klic čez in čez dlakavega groznega gozdnega demona Kosmataja. Ne kliče dekleta, temveč žensko: Krasna knjeni! To je nedvoumno. Iz otroka nastaja v fantazmi divjine jutrišnja ženska. Povprašamo živali, ki so nam sestrsko, bratovsko blizu, tesno nam pripadajoče, torej živalsko sorodstvo v nas. Kaj je to drugega kot potrditev integracije, ki je bila, možko odigrana, predmet dozorevanja v našem učilu št. 1? Pes in mačka odgovorita: Ni se ti treba izmikati, dopusti svojo prihodnjo ženskost. Saj imaš nas (v sebi), lahko praskamo in grizemo. Z drugimi besedami: Zaupaj sami sebi kot integrirani celoti. Dekle naredi

tako. V tretji noči srečanj z neukročenim moškim-demonom se prebudimo kot ženska in prvič vidimo, da ob nas leži lep mlad moški. Kralj in kraljica smo. In zunaj nas obdaja svet poln življenja, gospodinjstvo, kraljestvo lužiškosrbske kmetije - s katere strani pač opazujemo svojo srečo v dvoje. Naj pripomnimo: kar nam je pripovedovano, je enodelna čarobna pravljica, ki se konča s prvim najdenjem partnerjev, s prehitevanjem in hkrati postavitvijo cilja po prenehanju konflikta zaradi odcepitve.

S tem pa še ni vsega konec. V svoji sreči hočemo izčistiti tudi svoj ekstremiziran konflikt med hčero in materjo. Vendar oživi ta misel na minulo stare vedenjske vzorce in prisilna ravnanja. Dozorevanje se nam odvrti še enkrat v svojem vzorcu nikdar dosežene zrelosti, katerega konec je smrten. Zahteva po razvajanju je potešena in odpoved, ki se je bojimo, je prenešana na živali, okostenitev, ki je željna maščevanja in se obrne proti nam samim. Ničesar ni v nas, kar bi nam stalo ob strani v spoprijemu, v katerem se iz razmerja med hčero in očetom razvija moški-demon. Ne dozoreva nikakršna samostojna ženska identiteta. Konflikt raztrga drugo, negativno možnost biti hči v nas. In negativna stran matere, ki želi okusiti slavlje kreature lastnega samoljublja, obstane pred gozdno kočo, obdana s črevi.

Jasno je, da se med doživljanjem skrbno stilizirane, neizmerno poetične pravljice bratov Grimm o gozdni hiši²⁰ v nas, ki tiho podoživljamo, ne dogaja nič bistveno drugačnega. Seveda pa nista vključeni krepka resnost in telesnost. Obe dekleti, ki klonita med nalogo, potrebujeta dodaten poduk. Dozorevanje pa je omejeno na domačnost, ljubečo skrb in notranje strinjanje s kreaturo: Hopla, so dejale živali. V kaj se lahko spremeni taka zgodba, če zaide v preveč pobožno naivno, nedolžno območje otroštva, je najbolje vidno v otroški legendi št. 1 v Grimmovi zbirki, ki jo je iz Paderbornskega posredovala družina Haxthausen, pripovedi o svetem Jožefu v gozdu.²¹

Če se vprašamo, do kakšnih spoznanj je prišel Vladimir Propp pri svojem poskusu,²² da bi motiviki naših čarobnih pravljic sledil vse do ritualov drugačnih družbenih oblik, naletimo na izčrpane obravnave izročila o gozdnem demonu, še zlasti, ker lahko izpričamo ta lik tako v izročilih lovskih kultur kot tudi zgodnjih poljedelskih kultur, ki proizvedejo povsem drugačna razmerja. Za Proppa je tesna povezanost med gozdom in ritualom iniciacije povsem jasna: "Povezava med ritualom iniciacije in gozdom je tako trdna in stalna, da velja tudi v obratnem zaporedju. Vsakokrat, ko se junak znajde v gozdu, se zastavi vprašanje o stiku tega sižeja s pojavnim kompleksom iniciacije."²³

Ni mogoče zanikati dejstva, da vidi Propp korenine čarobne pravljice izključno v ritualih moške iniciacije in da posveča zelo malo pozornosti procesom ženskega dozorevanja. Gozdnega demona kaže kot gospodarja, pogosto kot gospodarja živali v živalski podobi, veže Železnega Henrika,²⁴ učitelja kraljevega sina torej, tudi na pozno izročilo o Silenu, ki ga je treba ujeti, da bi si pridobili njegovo bogato znanje in hkrati tudi njegovo moč²⁵ - ničesar pa ne ve o ženski iniciaciji z gozdnim demonom. Najbolje

²⁰ Domnevno izvira iz Eichsfelda, zapisal germanist Karl Goedeke v Delligsenu pri Alfeldu an der Leine (H. Rölleke pravi: pri Bad Gandersheim) po pripovedi svoje stare matere, ki jo je slišala v delligsenskem papirnem mlinu od starinarja, ki je prišel iz Eichsfelda.

²¹ KHM 201. *Der heilige Joseph im Walde*. Prim. Johannes Bolte in Georg polivka, *Anmerkungen zu den KHM*, 3. zv., str. 457-459.

²² Propp (op. 1) v odlomkih: *Der Wald*, str. 65-67 in *Kupferstirn*, str. 195-204.

²³ Propp (op. 1), str. 65.

²⁴ Propp (op. 1) o Železnem Henriku, str. 195-204.

²⁵ Propp (op. 1), str. 196-197.

je, da njegove izjave in razprave dopolnimo z bogatim prispevkom psihoanalitika Alfreda Wintersteina iz leta 1928: *Pubertetni rituali deklet in njihove sledi v pravljicah*.²⁶ Tudi možnosti, da pravljico o botri odraščajočega dekleta v živalski podobi povežemo s pričevanji o ritualih ženske iniciacije, Vladimir Propp ni videl. Sicer omenja pravljico o Marijinem otroku (AT 710),²⁷ čeprav samo v eni vrstici, toda s takojšnjo pritegnitvijo vzprednic, v katerih je botra v skladu z legendami nadomeščena z bogom očetom.

O sedmerokožnem kraljevem sinu Zmaju

V tretjem in poslednjem učilu bomo obravnavali demoniziranje odnosa med sinom in očetom, o katerem bi tudi zaman karkoli iskali pri Vladimirju Proppu. Dovolj je bilo napisanega o ženinu v živalski podobi - skoraj izključno s stališča odnosov med adolescenčnimi pari. Kot predstavlja črna kraljeva hči v odprti krsti, ki mori moške, demonizacijo ženskosti odraščajočega dekleta (AT 307), demonizacijo, ki jo je mogoče predelati šele s partnerskim odnosom, ki je neomajno naravnana na konflikt mlade ženske,²⁸ tako lahko najbrž kraljevega sina Zmaja, ki razkosava ženske (AT 433 B), razumemo kot beg v demonizacijo moške telesnosti.²⁹ Oba tipa čarobne pravljice zrcalita nezmožnost otrok, da bi v sebi razrešili moten partnerski odnos svojih staršev - in njihov beg v uničevalnost.

Danska pravljica o kralju Zmaju je bila doslej kljub svoji predirnosti bolj malo upoštevana,³⁰ čeprav je celovito pripovedovana verzija, ki jo je objavil Sven Grundtvig leta 1854, zlahka dostopna v nemškem prevodu od leta 1915.³¹

Pravljice se zmeraj začnejo z elementarnim konfliktom v odnosih. V tej izvemo, da pred poročno nočjo kraljevega para ni bilo na njuni postelji ničesar za prebrati. Ko pa sta oba vstala, je bilo mogoče prebrati, da ne bosta imela otrok. Začetke pravljic zmeraj poslušamo ali prebiramo kot otrok v nas in uporabljamo kralja in kraljico kot lika za prikrievanje naših staršev. Napis, ki ga prebiramo na kraljevi zakonski postelji danske pripovedi, nas poziva, da se ozremo na zakonske odnose naših staršev: na predzgodovino našega spočetja. Naj se to dogaja še tako prikrito, naj to še tako izrivamo iz svoje zavesti: Pravljici ne gre za nič drugega kot za nezavedno igro sodelovanje.

²⁶ Alfred Winterstein, *Die Pubertätsriten der Mädchen und ihre Spuren im Märchen*. Imago 14(1928), str. 199-274. V izvečkih ponatisnil Wilhelm Laiblin v: *Märchenforschung und Tiefenpsychologie*. Darmstadt 1975, str. 56-70.

²⁷ Propp (op. 1), str. 177.

²⁸ *Hans, der Grafensohn, und die schwarze Königstochter*. Št. 16 v Ulrich Jahn, *Volkmärchen aus Pommern und Rügen*. 1. zv. (več ni izšlo). Norden-Leipzig 1891 (AT 307 + 935). Tudi v izboru e. Scherf (kot op. 6), str. 154-161, 249, 251. Prim. *Lexikon der Zaubermärchen* (op. 10), str. 191-195.

²⁹ *Kong Lindorm*. Str. 172-180 v prvem zvezku Svend Grundtvig, *Gamle danske Minder i Folkemunde*. Kjøbenhavn 1854. Pozneje šteta kot GdM 1,216. Prim. *Lexikon der Zaubermärchen* (op. 10), str. 228-233; tudi opombe k Ludwigu Bechsteinu, *Neues deutsches Märchenbuch*. Št. 49, Siebenhaut. V 2. zv. nove izdaje Bechstein, *Sämtliche Märchen* (kot op. 16), str. 887 do 888. /*Kralj Zmaj*. V: *Danske pravljice*, Ljubljana 1965, str. 74-81./

³⁰ Axel Olrik, *Kong Lindorm*. *Danske Studier* (1904)1, str. 1-34 in Anna Birgitta Waldemarson-Rooth, *Kung Lindorm*. *Folkkultur* 2(1942), str. 176-245. Izjemno pomemben je prispevek Bengta Holbeka v njegovem temeljnem delu: *Interpretation of fairy tales*. Helsinki 1987, str. 457-498; pa tudi poglavje o Maren Mathisdatter in njena pripoved *Kong Lindorm* v Holbekovi najnovejši raziskavi: *Danske trylleeventyr*. København 1989, str. 9-15.

³¹ *König Lindwurm*. Št. 1 v Klara Stroebe, *Nordische Volksmärchen*. 1. del. Jena 1915, str. 3-11 in 321.

Vendar nam ta otvoritveni prizor kot poslušalcem ali bralcem omogoča še to, da motenim partnerskim odnosom naših staršev naprtimo krivdo za svojo lastno bedo. Kajti s svojo lastno telesnostjo smo se najbrž tudi kdaj zapletli v uničevalne konflikte, čeprav tega pozneje nočemo več opaziti (priznati). Česa kot poslušalci obtožujemo ta par? Med njima vlada hladnost in odpor, morda tudi paničen strah. Ko kraljica slednjič poišče nasvet pri materinskem liku, stori v svojem neobvladanem pohlepu natanko to, česar ne bi smela. Najbrž jo je stara ženska najprej opozorila na to, da obstaja v njenem vrtu divji predel, ki se ga je doslej skrbno izogibala, in da naj tam ponoči nastavi obrnjeno posodo, torej z odprtino proti zemlji. Pod tem loncem bo v jutranjih urah našla dve razcveteli roži, od katerih naj poje eno, samo eno. Gre za zastrt opis, da v sanjah dopustimo telesnost in telesno združitev - hkrati poziv, da njen smisel naravnamo na spočetje otroka. Zapoved torej, da naj se ne prepusti zanosu in da naj ne použije rože, ki ji bo prinesla nosečnost s sinom, pa tudi rožo, ki bi ji podarila nosečnost z deklico, sploh ni tako skrivnostna. Natanko to pa stori. Hoče vse, brez razlike in le zase.

Oče, tako se ji zdi, je iz vsega izključen. Pošast pa, Zmaj, ki jo rodi, ji smukne v posteljo. Kar ne pomeni nič drugega, kot da v tej izbi ne bo več prostora za očeta. Ali je to res pravično daleč od resničnosti vsakdanjih konfliktov?

Temu ustreza sprejem, ki ga pošastni otrok pripravi očetu, ko želi kraljica pozdraviti kralja, ki se vrača iz vojne. Zmaj mu zagrozi z uničenjem, če kralj ne bo priznal očetovstva (torej tudi mesta, moramo dodati, ki ga je sin zavzel na pošasten način). Drugo grožnjo z uničenjem povzdigne sin, ko hoče državni svet pozdraviti kralja: Grozljivi sin zahteva žensko. To ima prednost pred vsem. Kralj mu mora ustreči - in sin požre pripeljano kraljevo hčer že prvo noč. Za očetov rojstni dan razkrije sin tretjo grožnjo z uničenjem: njega in ves grad bo požrl, če mu ne priskrbi ženske, kakršno si želi on, spaka. Vendar takšne ni. In samo ugibamo lahko, kakšna ženska živi v predstavi takšne pošasti: morda nadmati in seksualni objekt hkrati? Fantazija klonečega kralja, ki si ne zaupa ničesar več, ne sega dlje kot do prve ljubke princese. Ta seveda prve noči ravno tako ne bo preživela kot njena predhodnica.

Za materin rojstni dan zahteva sin tretjič žensko. Oče se skriva za grožnjo očetov obeh nevest: Deželi grozita z vojno. Sin z enim zamahom zavre zadržek. Sam prevzame obračun, naj se le pojavita. Potem kralj sili starega ovčarja, naj da svojo hčer sinu za ženo. Hči, ki se je naučila skrbeti za starajočega se očeta, ve, kaj jo čaka. Nasvet poišče v gozdu, stori torej, kar je nekoč storila kraljica, ko ni vedela, kako in kaj, ker ni imela otrok. Očitno naleti mlada ženska druge generacije na isto modro stanko v divjini svoje nemoči: instanco, ki jo najde vsaka ženska v sebi. Če želimo, jo lahko razumemo kot ponotranjenje zadosti trdnega in dobrega materinskega odnosa. Toda kraljica je odšla po nasvet zaradi lastnega ekstremno konfliktnega odnosa do drugega - pastirjeva hči ima v mislih partnerjevo ekstremno konfliktnost v odnosih.

Starka ji da povsem prepost nasvet: Demoni so bolj tankokožni, kot si mislimo. Potrebujemo zgolj eno kožo več kot oni, pred moškim-demonom, ki je dejansko še zelo otroški, ne smemo nikdar stati goli. In starka svetuje, naj si nadene deset srajc eno nad drugo, prisili ga naj torej, da sname več kož, kot jih dejansko lahko odloži - in v sladkem mleku ga naj umije šele, ko ga bodo udarci s šibo spremenili v krvavi kup mesa.

Mlada ženska upošteva nasvet. Oba tako neenaka mlada človeka prestaneta izjemno dozorevanje - in mlada kraljica, ki je bila nekoč pastirjeva hči, zanosi in rodi dva lepa fantka. Vendar še ni resnični konec drame to, da je bil v tej nenavadni poročni noči

odstranjen s sveta demon, ki je uničeval očeta in razkosaval svoje neveste. Popolne verzije tega pripovednega tipa, in tako tudi verzija Svenda Grundtviga iz vzhodnojužlandskega Vensyssela, ki mu jo je pripovedovala Maren Mathisdatter, takrat stara 67 let, so pametnejše. Ni mogoče tako zlahka opraviti z načini vedenja, ki so priučeni, ekstremni in nas demonizirajo. Mladi kralj se mora še kaj naučiti na svoj račun, prav tako pa mlada kraljica. Ni težko uganiti, od kod nas bo zagrabil konflikt. Prav tu velja zastati in premisliti, kaj nas dejansko še čaka.

Kajpak, mladi kralj mora ravno tako zapustiti hišo in oditi v vojno kot njegov oče (v vzhodnojužlanski verziji: skupaj z očetom). Enako kot oče bo pustil rojevajočo samo. Ali niso to prisile k ponovitvam, kar nam prikazuje pravljica? Nosečnico prepusti svoji materi. Mlada ženska rodi dva dečka. Toda vitez Rot, ki ga kraljica mati pošlje k svojemu sinu s sporočilom o srečnem porodu, ponaredi dopisovanje med materjo in sinom. Kdo je ta posrednik z dvema obrazoma, ki ima svoje mesto doma, pri kraljici? Tako bi se morali vprašati. Je morda ta izdajalec del nas samih, ki je ostal doma pri njej, senca iz časov naših prevelikih zahtev do matere? Ob tem postane jasen še stari strah mladega kralja pred samim seboj: Stara demoniziranost bi lahko učinkovala na otroka - prisila, popraviti krivice zaradi starih občutkov vesti, prodre v njem na plan.

Stara kraljica odvzame snahi otroka, ki ju je vitez Rot imenoval živalska izrodka, in pošlje mlado žensko v divjino. S tem je konflikt prenešen na tretjo generacijo. Sinova najdeta v ptičji podobi svojo mater, in mati, ki si mora iztiskati mleko, hrani mladega laboda in mladega žerjava - in ju s tem spremeni v človeka, v mlada moška, ki jo vzameta k sebi v svoj bratski grad na gori. Povsem smo se znašli v fantazmatski begunski deželi. Brata se želita poročiti z zavrženo kraljico.

Kot poslušalci ali bralci dojemamo, da je zdaj naloga mladega kralja, da prebuditev svojih konfliktov med materjo in očetom, prepuščen samemu sebi, predela in pri svojih otrocih doseže to, česar ni zmozel njegov oče. In res, obračuna z izdajalskim posrednikom in ponarejevalcem sporočila, ki je bil vendar on sam. Pretrga z vsem za seboj, da bi našel dostop do svoje izdane in zavržene žene. In se znajde, ne da bi ga sinova prepoznala, v njenem nedostopnem gorskem gradu. Postavi se ob njiju kot tretji, ki prosi za roko svoje žene. Samo njej prepusti odločitev, kdo ji je najbližji.

Razumimo živalske demone v čarobni pravljici - kot fantazmatsko personificiranje naših skritih razdiralnih sil in hkrati kot izziv nam samim, da jih premagamo v dramatičnih veriženjih dozorevanja. Odločilno zahvalo smo pri tem dolžni odločnim spoprijemom v odnosih z drugim (in ne spoprijemom v trikotniku med otrokom in starši). Tudi te konflikte v odnosu z drugim moramo razumeti kot izziv nezmotljivim silam za postavitev ciljev. Konflikti ocepjanja in najdenja partnerja se prepletajo. Pravljici o kralju Zmaju se posreči preigrati to dramaturgijo v treh generacijah z vztrajnim poseganjem po starih vzorcih. Zanimivo je, da se prvi odnos med sinom in materjo odigra arhaično surovo v spalni izbi: sin kot pošast pod posteljo. Kloneči oče si ne bo več drznil obiskati te spalne izbe. Drugi odnos med sinom in matero se odigrava v gorskih višavah, ki jih lahko dosežemo samo z letenjem. Iz enega, pošastnega sina prvega para, sta nastala dva brata v ptičji podobi, otroka drugega para. Ta kraj povsem drugačnega sveta lahko najde samo oče, ki ga je življenje česa naučilo.

prevedel Igor Kramberger (september 1992)

Pojasnilo

Z izrazom "učilo" smo prevedli Scherfov izraz "Lehrstück". Ker se avtor ni zadovoljil zgolj z objavljanim interpretacij, temveč organizira tudi skupine, v katerih preigravajo podobe, ki jih ponujajo pravljice, in jih skupaj razlagajo, je njegovo ravnanje s pravljicami v marsičem podobno tistemu, ki ga je za delavska gledališča zasnoval Bertolt Brecht. Svoje igre, v katerih naj bi do spoznanj prišli predvsem sodelujoči in ne zgolj gledalci, je imenoval "Lehrstücke". V slovenskih prevodih Brechtovih del se je za njih ustalil interpretativen prevod "poučno-učni komadi". Med branjem Scherfovih prispevkov je smiselno upoštevati tudi to razsežnost izraza, ki ga uporablja.

Z u s a m m e n f a s s u n g

TIERDÄMONEN IM ZAUBERMÄRCHEN

In seinem Beitrag stellt der Verfasser einige Beispiele der Reifungsprozesse dar, die in den Märchen bildhaft erzählt werden. Es handelt sich um die Ablösung von Kindern von seinen Eltern. Die folgenden Märchensituationen sind näher vorgestellt: Der Clan der Drachennutter, der Einlaß heischende Walddämon und der siebenhäutige Königsson Lindwurm.

Der Verfasser zeigt, wie man als Hörer oder Leser der Märchen die dargestellte Wirklichkeit mit seiner eigenen verknüpft. Damit begründet er die Lebendigkeit von einigen Motiven und die unterstützende Rolle der Märchen während des menschlichen Reifungsprozesses.